

Nəvai və Füzulinin “Sübh” rədifli qəzəllərinin müqayisəli təhlili

Zəkulla Bayramlı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: zakullabayramli@gmail.com

Annotasiya. Orta yüzillər klassik Şərq ədəbiyyatında şeir-sənət xiridarları tərəfindən bəyənən qəzəl, qəsidə və b. şeirlərə nəzirə yazmaq ənənəsi həmişə olmuşdur. Dahi Füzulinin də bir çox tanınmış şairlərin bəzi qəzəllərinə və cığatay-özbək klassiki Ə.Nəvainin bir çox qəzəllərinə nəzirə yazması bəllidir. Bu qəzəllər içərisində “Sübh” rədifli qəzəllər daha çox diqqəti çəkir. Məqalədə klassik Şərq ədəbiyyatının iki böyük şairi: Nəvai və Füzulinin divanlarında qarşılaşdığımız bənzərlik və fərqli özəlliklərdən danışılır. Orta əsrlər təzkiyəçilərinə başlayaraq, ümumən qeyd olunan bu psixoloji və üslubi yaxınlıq burada konkret faktlar əsasında araşdırılır. Bəzi eyni rədif və eyni ölçülü qəzəllər, eləcə də “Leyli və Məcnun” məsnəviləri qeyd olunmaqla, Nəvainin “Sübh” rədifli bir qəzəliylə Füzulinin ona nəzirə yazdığı iki qəzəlin oxşar və fərqli cəhətləri qarşıqlıq müqayisə yoluyla üzə çıxarılır.

Açar sözlər: Nəvai, Füzuli, qəzəl, sübh, günəş, eşq, göz yaşı

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 25.09.2024; qəbul edilib – 09.10.2024

The comparative analysis of ghazals with radifs “Dawn” of Navai and Fuzuli

Zəkulla Bayramlı

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: zakullabayramli@gmail.com

Abstract. In the middle centuries, ghazals, odes, etc. were appreciated by poetry and art connoisseurs in classical Eastern literature. There has always been a tradition of writing nazires (imitations). It is known that genius Fuzuli also wrote a nazire to some ghazals of many well-known poets and many ghazals of the Jigatay-Uzbek classic A.Navai. Among these ghazals, the ghazals “Dawn” with the radifs attract more attention.

The article talks about the similarities and differences we encounter in the diwans of two great poets of classical Eastern literature – Navai and Fuzuli. This psychological and stylistic affinity, which has been generally noted since the beginning of the medieval tazkiris, is explored here on the basis of concrete facts. By mentioning some ghazals of the same radif and same voluminous, as well as the masnavis of “Leyli and Majnun”, Navai's 1 ghazal with the radif “Dawn” and 2 ghazals written by Fuzuli as imitation to this ghazal are revealed by comparison.

Keywords: Navai, Fuzuli, ghazal, dawn, sun, love, tear

Article history: received – 25.09.2024; accepted – 09.10.2024

Giriş / Introduction

Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının türkdilli mənbə və qaynaqları içərisində klassik özbək-cığatay ədəbiyyatının ən böyük nümayəndəsi Əlişir Nəvainin ayrıca yeri vardır. Türk dünyasının bu iki nəhəng sənətkarı arasındakı bənzərlik orta yüzillərdə qələmə alınmış təzkiyələrdən başlayaraq qeyd olunmuşdur. Lətif təzkiyələrindəki bircə cümlə bu oxşarlıq və bənzərliyi bütün təfərrüatıyla ortaya qoyur: “Nəvayi tarzına karib bir tarzı-dilfiribi və üslubu-acibi vardır” [3, s.221]. Maraqlıdır ki, XX yüzildə yaşamış başqa bir türk alimi İ.Hikmətin sözləriylə desək, “Nəvai özündən əvvəl gələn türk şairlərindən aldığı feyzi kəndindən sonra gələnlərə faiz ilə verən bir şairdir” [2, s.29].

Böyük özbək-cığatay klassiki Əlişir Nəvai lirikası ilə Füzulinin lirik yaradıcılığı arasında forma və məzmun baxımından bir çox oxşar cəhətlər vardır. Bir az fərqli dövrlərdə və fərqli tarixi-coğrafi areallarda yaşasalar da, vahid klassik müsəlman-Şərq ədəbi ənənələri çərçivəsində yazıb-yaratdıqlarından bu oxşarlıq və bənzərliklər təbii və başadüşülməlidir. Ümumiyyətlə, Füzulinin Nəvai poetik ənənələrindən bəhrələnməsi və bir çox lirik şeirlərini ona nəzirə olaraq qələmə alması haqqında Azərbaycan və özbək ədəbiyyatşünaslığında indiyədək bəzi araşdırmalar aparılmış, bir çox gərəklili fikir və mülahizələr söylənməmişdir [6; 8; 1].

Nəvai və Füzuli divanlarında “Tut”, “Görgəç”, “Bana”, “Könül”, “Sübh”, “Sana”, “Eyləgəç” və s. rədifli qəzəllərinin varlığı, eləcə də “Leyli və Məcnun” məsnəvisi Füzulinin Nəvai yaradıcılığına yaxından bələd olduğunu və ondan gərəyinco bəhrələndiyini açıq-aydın göstərir. Bizim məqsədimiz iki böyük sənətkarın bədii yaradıcılığı arasında bu kimi ümumi oxşarlıq və səsləşmələrdən söz açmaq deyil, konkret olaraq, anadilli divanlarında yer alan “Sübh” rədifli qəzəllərini tutuşdurmaq, onların oxşar və fərqli tərəflərini açıb göstərməkdir.

Əsas hissə / Main part

Maraqlıdır ki, Nəvainin “Sübh” rədifli bir qəzəlinə Füzuli eyni rədifli iki nəzirə qəzəl yazmışdır. Bunu Füzulinin həm daha geniş dünyagörüşü, həm də təsvir və təərrüf etdiyi obyektə daha incə, dəqiq və həssas münasibətiylə bağlı izah etmək olar. Belə ki, o, XV yüzil Osmanlı şairi İsa Nicaninin “Qeyri” rədifli qəzəlinə də üç nəzirə-qəzəl yazmışdır.

Klassik cığatay-özbək poeziyasının banisi və ən böyük nümayəndəsi Əlişir Nəvainin 8 beytlik “Sübh” rədifli qəzəli aşağıdakı kimidir:

*Nəga ko 'rguzdi sovug' oh-u sarig' ruxsor subh,
Gar nihoniy mehrdin mendek emas bemor subh?*

*Gar havoyi bo 'lmasa men telba yanglig', bas nedur,
Ko 'nglakın chok aylabon tog' uzra Majnunvor subh?*

*Mehrdin mendek nihoniy toza dog'i bo 'lmasa,
Yuzda nevchun kavkabi ashkin qılır izhor subh?*

*Dema shingarfiy bulut har yon erur qonlig' momuq,
Toza dog' idin erur mendek magari xunbor subh?*

*G'am tuni ohim sharoridin tutashti ko'kka o't
Kim, aning otin qo'yuptur gunbadi davvor subh.*

*Kun shuoüy xatlari ermaski tutmish motamim,
Yuzni anjum tirnog'i birla qilib afgor subh.*

*Soqiyö, tutqil sabuhiy bodakim, bu dayridin.
Biz ketib bu nav' toli' bolg'usi bisyor subh.*

*Ey Navoiy, istasang barg-u navo bu bog' aro,
Guldek o'l roki' kecha, bulbul kibi bedor subh. [7, s.125]*

Ə.Nəvainin və M.Füzulinin qələmə aldıkları “Sübh” rədifli üç qəzəli diqqətlə oxuduqdan sonra bu qənaətdə gəlmək olur ki, burada məna, yaxud məzmun təkrarına, demək olar ki, rast gəlinir. Dahi şairimiz sanki orijinal qəzələ birinci nəzirəni yazdıqdan sonra özünəməxsus təbiət hadisəsi olan səhərin açılması, günəşin doğması ilə bağlı olan fikir, duyğu və təəssüratını bütünlüklə ifadə etmədiyini görmüş və eyni rədifli ikinci bir qəzəli qələmə almaq ehtiyacı duymuşdur.

Nəvai qəzəlinin ilk beytində, göründüyü kimi, günəş doğarkən üfqlərin sarı rəngə boyanması öz sevgilisindən ayrı düşən aşiqin solğun üz-gözünə, xəstəhəl çöhrəsinə bənzədilir. İkinci misradakı öz sevgilisindən ayrı düşən aşiqin solğun üz-gözünə, xəstəhəl çöhrəsinə bənzədilir. İkinci misradakı öz sevgilisindən ayrı düşən aşiqin solğun üz-gözünə, xəstəhəl çöhrəsinə bənzədilir. Bu zaman sual cümləsiylə sübhün də solğun bənizli aşiq kimi göründüyü dolayısıyla təsdiqlənir. Bu zaman “rüksar” və “bimar” qafiyələrindən istifadə edilir. Füzulinin hər iki qəzəlinin ilk beytində isə səhərin açılması bir “məh məhrilə” ah-zar edən, saralıb-solan aşiqə bənzədilir, bu zaman “zar”, “yurtar” və “izhar” sözləri qafiyə sözlər kimi işlədilir.

İkinci beytdə şair sübhün açılmasını dağda Məcnunun köynəyini cırıb miskin və havalı şəkildə – dəli kimi dolaşmasına bənzədir. Nə qədər qəribə olsa da, Füzulinin hər iki nəzirə qəzəlinin heç birində Məcnun xatırlanmır. Ancaq ilk nəzirə qəzəlin ikinci beytində, Nəvai qəzəlində olduğu kimi, sübhün “köynəyini çək etməsi” yerinə “köksünü çək etməsindən”, “təzə-təzə dağları izhar qılmasından” danışılır.

Nəvainin “Sübh” rədifli qəzəlinin üçüncü beytində deyilir: Sübhün mənim kimi məhəbbətdən qəlbində hər gün təzə dağı yoxdursa, niyə üzündə göz yaşları ulduzları izhar edirlər? Yeri gəlmişkən, bu fikirlər və oxşar bənzətmə üsulları Füzuli qəzəlində də özünü göstərir, daha doğrusu, bu fikir “qəlb şairinin” ilk nəzirə qəzəlinin ikinci beytiylə yaxından səsləşir. Sübhün öz günəşinin ayrılığından canındakı təzə dağları olduğuna görə, sonsuz məhəbbətlə sevnən aşiq kimi, üzündə göz yaşları ulduzları zühur etdiyi bildirilir.

Dördüncü beytdə şair səhərlər günəş çıxarkən buludlara çəhrayı tük şəkilli şəfəqlərin sancılmasını aşiqin təzəcə dağ başlımları yaralarından axan qana bənzədir və çox orijinal bir metafora yaradır. Dağ başlımları yara və ondan axan qan şırımaqları – çəhrayı bulud və ona sancılmış qan rəngli günəş şəfəqləri; haqiqətən, yalnız böyük Nəvai qələminə məxsus misilsiz poetik kəşf örnəyi.

Nəvai qəzəlinin beşinci beytində qəm gecəsi aşiqin ahının qığılcımlarından göylərin alışıb yandığı və bu hadisənin baş verdiyi zamanın fəlakət tərəfindən sübh adlandırıldığı göstərilir. Maraqlıdır ki, bu fikrə də Füzuli qəzəllərində rast gəlinir. Görünür, “qəm gecəsi” və “sübh” zamanlarının uyğun gəlmədiyini, sükunun fərqli vaxtları olduğu üçün, elmi-nəzəri baxımdan əsaslandırılmamış, ədəbi-bədii cəhətdən bir az çiy, bişməmiş təşbeh kimi Füzulinin nəzər-diqqətini çəkməmişdir.

Orijinal qəzəlin altıncı beytində günəşin ilk şüalarının dünyaya yayıldığından söhbət açılır və bunun indiyədək xalq tərəfindən yanlış anlaşıldığı göstərilir; çünki əslində, sevgilisindən ayrılığına dözməyib canını tapşıran lirik qəhrəmanın matəmini tutmaq üçün göylər ulduzların dırmaqlarıyla üz-gözünü çirmiş, qana boyamışdır. Bunu da çoxları səhər şəfəqləri kimi anlayıb başa düşür. Gəlin,

gərək, bu fikir Füzuli qəzəllərində bu və ya başqa şəkildə təkrar olunarmı? Qətiyyənlə, bu fikrin hər hansı forma və şəkildə, hətta az-çox dəyişdirilmiş mənada belə Füzuli qəzəllərində verilməsinə təsadüf etmədik.

Əlişir Nəvainin haqqında danışdığımız qəzəlinin yeddinci beytində insanın bu dünyada müvəqqəti qonaq olduğu, dünyanın isə əbədi olduğu kimi sübhün açılmasının da həmişə olacağı vurğulanır. Elə buna görə də şair saqiyyə müraciətlə fürsəti fəvta verməməyi, həyatın bir anı olan bu səhərdən də yetərincə bənməyi, səbuhu – sübh şərabını içməyi məsləhət görür, dolayısıyla hamını sevərək yaşamağa, həyatsevərliyə səsləyir. Yeri gəlmişkən, deməli ki, Füzulinin eyni rədifli qəzəllərində bu məna və məzmununda olan bir misra da yoxdur, hətta həmin fikrin bu və ya başqa şəkildə bədii ifadəsiylə də qarşılaşırıq.

Dahi Əzbək-cığatay şairi Ə.Nəvainin orijinal qəzəlinin özünə müraciətlə başlayan son beytində, öncəki beytin davamı kimi, bu dünya bağçasında var-dövlət, sərvət, səssəz istəyənin gecələr gültək sakit, qısa ömürlü, səhərlər bülbul kimi oyaq olması gərəkliyi bildirilir. Yəni şair burada gül-bülbul qarşılaşdırması ilə həyatın, dünyanın da ziddiyyətlər üzərində qurulduğunu və bu ziddiyyətlərin yaratdığı özünəməxsus düzən-harmoniyanın da hökmfərma olduğunu nəzərə çatdırmaq istəyir. Maraqlıdır ki, bu məna-məzmunlu misra, yaxud beyt də Füzuli qəzəllərinin heç birində yoxdur.

Türk dünyasının ən böyük şairi M.Füzulinin “Sübh” rədifli ilk qəzəli

*Gər degil bir mah mehrilən mənim tək zar sübh,
Başın açıb nişə hər gün yaxasın yurtar sübh. [4, s.103]*

– beytiylə başlayır. Bu beyt şairimizin eyni rədifli hər iki qəzəlinin leymotivi adlandırılabilir, yəni o, hər iki qəzəlin ümumi məzmun və mündəricəsinə uyğundur. Belə ki, haqqında danışdığımız qəzəllərdə, əsasən, səhərin açılması aşiqlə məşuq arasındakı ayrılıq, həsrət və intizar motivləriylə tutuşdurularaq mənalandırılır, aralarında bir çox oxşar və səsləşən məqamlar tapılır.

Bu fikrimizi daha aydın sübut etmək üçün Füzulinin eyni rədifli ikinci qəzəlinin də ilk beytini burada vermək istədik. Təxminən birinci qəzəlin ilk beytdəki məna və məzmunun bir az başqa şəkildə təkrarından ibarət olan həmin beyt aşağıdakı kimidir:

*Qansı mahin, bilməzəm, mehrilə olmuş zar sübh,
Hər gün eylər xalqə bir dağı-nihan izhar sübh. [4, s.105]*

Hər üç qəzəli diqqətlə müqayisə etdikdə görürük ki, Füzuli yalnız eyni rədifli ikinci qəzəlində Nəvainin işlətdiyi “izhar” və “bıdar” qafiyə sözlərini işlətməmişdir, o da tamam başqa kontekstdə, başqa məzmununda. Bir də aşiqin sinəsində hər gün təzə dağların olması, sevgili mehrindən (günəşindən) ayrı düşdüyünə görə yaxasını çək etməsi kimi motivlərin səhər vaxtı günəşin doğmasıyla əlaqələndirilməsi Nəvai şeirindən gələn motivlər kimi qeyd edilə bilər. Qalan yerdə Füzuli tamamilə başqa qafiyə sözlərdən istifadə etmiş, sübhün açılmasıyla sevnən və ayrılıq çəkən aşiq arasında tamamilə yeni məna-məzmun və assosiasiyalar tapmış, özü də bu zaman olduqca maraqlı, orijinal təşbeh və istiare örnəkləri yaratmışdır.

İndi isə hər üç qəzəldəki oxşar ifadələr, bənzər fikir və ideyaların işlənmə yerlərinə və fərqli tərəflərinə baxaq: Nəvai qəzəlinin ikinci beytində, yuxarıda dediyimiz kimi, dağın arxasından doğan günəş Məcnun kimi köynəyini cırıb dağlara, çöllərə qaçan başı havalı aşiqlə tutuşdurulur. Deməli ki, bu məzmun Füzulinin ilk nəzirə qəzəlinin birinci və ikinci beytlərində özünü göstərir. İlk beytdə sübhün açılması sevdidiyi gözəlin intizarında olan aşiqin başını açıb yaxasını yırtması ilə eyniləşdirilir. İkinci beytdə isə bu fikrin davamı olaraq yenidən doğan günəş öz köksünü yaralayaraq cırıb sinəsindəki təzə dağları göstərən aşiqə bənzədilir. Füzulinin ikinci qəzəlində isə sübhün

Qalan məqamlarda Füzuli qəzəllərində gördüyümüz bütün fikirlər tamam yeni və özünəməxsus, işlətdiyi bütün bədii təsvir vasitələri isə olduqca orijinaldır. Dahi sənətkarımızın “Sübh” rədi fərqli hər iki qəzəlində qarşılaşdığımız fikirlər və duyğular, eləcə də işlətdiyi poetik fiqurlar üstə Novainin eyni rədi fərqli qəzəlində yoxdur, yəni hamısı birbaşa Füzuli ağı, zəkası və poetik təfəkkürünün məhsuludur. Məsələn, ilk qəzəlinin üçüncü beytində deyilir:

*Tiği-xurşid ilə rəf' olsa yeridir kim, müdam*¹
Yandırır pərvaneyi-şəm'a verir azar sübh. [4, s.103]

Maraqlıdır ki, bundan sonrakı beyt də həmin məzmunun, demək olar ki, davamı kimi meydana çıxır; burada sübh qarğamır, sadəcə, qınaq obyektı olur, çünki sevgilisi gecə qonaq olub, səhər açılarda isə aşıqı tərk edib:

*Sübhi şamü şamü sübh olmuş mənəm aləmdə kim,
Şam şəm'i-bəzm olub ayrıldı məndən yar sübh. [4, s.103]*

Bundan sonrakı beytdə tamam yeni bir səhnə açılır: burada sübh özü dəlicəsinə sevən bir aşiqdir, günəş də onun gözəl sevgilisi. Göy üzündə parlayan ulduzlar isə onun sabahın açılması üçün sərf etdiyi şahənə incilərdir. Onları günəş adlı sevgilisinin tez gəlməsi üçün xərcləyir, sərf edib qurtarır. Təbiətdə də belədir axı, ulduzlar sönməyincə günəş çıxmaz. Füzulinin dahiliyi burasındadır ki, adi təbiət hadisəsini nə qədər ulyi bəşəri bir mənə-məzmun ağırlığı ilə yükləyir:

Gör nə aşıqdır ki, bir xurşid vəslin bulmağa
Sərf edər hər ləhzə min-min lö'ley-şəhvar sübh. [4, s.103]

66

*Eşqdə sadıqlıq izhar etdi dağın göstərib,
Ğalibə derlərdi kazib, qıldı ondan ar sübh.* [4, s.103]

Göründüyü kimi, bütün qəzəl boyu sübhün açılması əsasən müsbət və pozitiv fonda mənalandırılır; şairin fikrinə, yeni günün doğuşu insan həyatında yeni gözəlliklər, yeni dəyişikliklər yaratdığı kimi, aşıq-maşuq münasibətlərində də yalnız xeyirxah və nəkbin ovqat səviyyəsində anılmalıdır. Yalnız bir beytdə, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sübhün açılması bir az fərqli şəkildə, fərqli yozumda xatırlanır. Sabahın açılmasıyla pərvanın yarıb külə döndüyünə görə sübhü günəhark sayır, az da olsa, onu qaynır.

Yuxarıda Füzulinin bir çox qəzəllərinin Nəvai üslubunda yazıldığını, hətta bəzilərinin bənzətmə-nəzirə sayıla biləcək səviyyədə oxşar olduğunu demişdik. Bu, orta əsrlər təzkiyəçiləri eləcə də XX yüzil ədəbiyyatşünasları tərəfindən də təsdiq olunmuş faktdır. Ancaq bəzi alimlər bu fikirlə razılaşmır, bunu klassik Şorq ədəbiyyatında yüzillərlə formalaşmış ədəbi ənənənin təzahürü sayırlar. Məsələn, Füzuli və Nəvai əsərlərinin müqayisəsi və ümumən klassik Azərbaycan ədəbiyyatında Nəvai təsiri barəsində bəzi araşdırmalar aparmış prof. C.Nağıyevanın aşağıdakı mülahizəsi diqqəti cəlb edir: "...Füzulinin yazdığı cavabları nəzirə adlandırmaq böyük səhv olardı. Hər iki şairin lirikasını müqayisə yolu ilə təhlil etdikdə, Füzulinin Nəvai tərəfindən əsası qoyulmuş fikirlə necə şorq olduğunu, onu öz şəxsi arzularına, ruhuna uyğun, sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından necə inkişaf etdirməyə çalışdığını görmək olar. Onun "Görgəc", "Könül", "Bəhs", "Tut", "Təmə", "Şəm" radifli və başqa qəzəllərini göstərmək olar. Bunlarda yalnız rədif birliyi, vəzn birliyi deyil, ruh birliyi, həyata, varlığa münasibət birliyi vardır" [5, s.129].

Ədəbiyyat / References

- Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2024, № 3

4. Məhəmməd, F. Əsərləri, 5 cildə, I c. – Bakı: Elm, 1958.
5. Nəğiyeva, C. Azərbaycanca Nəvai. – Bakı: Tural-Ə, 2001.
6. Nərzullayeva, S. Alişer Navoiy və Muxəmməd Fuzulinin "Layli və Macnun" dostonlarını qiyosi urqaniş tacribəsi. – Toşkənt: TDU, 1970.
7. Navoiy A. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. Birinchi jild. Xəzoyin ul-maoniyy, G'əroyib us-sig'ar (Nəshra tayyorlovchilar: H.Sulayman, S.Rafiddinov). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
8. Махаммадходжаев, Х. Физули и узбекская литература. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1972.

Сопоставительный анализ газелей с редифом «Рассвет» Навои и Физули

Закулла Байрамлы

Доктор философии по филологии, доцент

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: zakullabayramli@gmail.com

Резюме. В классической восточной литературе средних веков всегда существовала традиция писать подражательные стихи понравившимся газелям, одам и т. д. ценителями поэзии и искусства. Известно, что гений Физули также написал газель-назира некоторым газелям многих известных поэтов, также и джигатайско-узбекского классика А.Навои. Среди этих газелей больше привлекают газели с редифом «заря».

В статье говорится о сходствах и различиях, которые мы встречаем в диванах двух великих поэтов классической восточной литературы: Навои и Физули. Это психологическое и стилистическое сходство, которое отмечалось в общем начиная с средневековых тезкиретов, исследуется здесь на основе конкретных фактов. Путем упоминания некоторых газелей того же ранга и размера, а также маснави «Лейли и Меджнун» выявляются и показываются посредством взаимного сравнения 1 газель Навои с редифом «заря» и 2 газели, написанные Физули в качестве подражания им.

Ключевые слова: Навои, Физули, газель, заря, солнце, любовь, слезы